

«СЕРЦЕ» ЯК КЛЮЧОВИЙ КОНЦЕПТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРИ

У статті розглянуто вербалізацію концепту «серце» в українській мовній картині світу. На підставі аналізу фразеологічних одиниць та художніх текстів виокремлено смислові компоненти, що входять до структури концепту. Проводяться паралелі між концептами «серце» і «душа» і наголошується на їхньому спільному і відмінному смислового наповненні. Зроблено акцент на значущості концепту серце в українській лінгвокультурі.

Ключові слова: мовна картина світу, концепт, лінгвокультурологія, соматизм, фразеологічна одиниця.

У сучасній лінгвістиці роль мови оцінюється з позицій антропоцентризму у реальному процесі пізнання культури. Мова – це середовище людського існування, вона не може перебувати поза особистістю і суспільством, мова зосереджується у культурі кожного народу.

Однією з найактуальніших у мовознавстві є проблема мовної картини світу, порушена у працях таких дослідників, як М.Ф. Алефіренко, Ю.Д. Апресян, А. Вежбицька, С.Г. Воркачов, І.О. Голубовська, В. І. Карасик, В.І. Кононенко, О.В. Левченко, В.О. Маслова, О.В. Падучева, М.В. Піменова, О.О. Селіванова, Ю.С. Степанов, Й.А. Стернін, Т.В. Цив'ян, Г.М. Яворська та інші.

Дослідження концепту «серце» є **актуальним** з огляду на його значущість не лише в українській лінгвокультурі, але й світу. Серце є центром людини: як біологічним, так і духовним, психічним. «Філософія серця» є однією з ознак української ментальності, що виражає специфіку українського світобачення. Творцем оригінальної «кордоцентричної філософії» став Г.С. Сковорода, який поєднав «внутрішню людину» із серцем.

Поняття «кордоцентризм» можна визначити як «біблійне за походженням уявлення про те, що істинна сутність людини зосереджена у серці. Серце – насамперед ціннісний інтегратор цілісного буття. «Кордоцентризм» приписує серцю почуття, розум, пізнання (інтуїтивне), волю, споглядання, пам'ять, що певною мірою гальмує диференціацію і системну субординацію цих здатностей» [11, 159 – 162]. До представників цієї національної філософії можна віднести також Б.-І. Антонича, М. Гоголя, О. Довженка, М. Коцюбинського, П. Куліша, П. Тичину, Лесю Українку, Т. Шевченка, П. Юркевича та інших письменників і філософів.

Метою статті є з'ясування особливостей вербалізації концепту «серце» в українській мовній картині світу на підставі аналізу українського фразеологічного фонду та художніх текстів.

Увесь універсальний, глобальний масив знань та уявлень конкретного етносу, що є результатом плідної роботи колективної свідомості, зафіксовано у

мові, насамперед, у її лексичному та фразеологічному фонді. За такого підходу до мови застосовують запроваджений Л. Вайсгербером термін *мовна картина світу* [5, 3].

Кожна мова має свою специфічну картину світу, а мовна особистість утворює висловлення і самовиражається відповідно до особливостей національного світосприйняття.

Наприкінці ХХ століття у мовознавстві постала нова сфера знань – *лінгвокультурологія*, яка висунула основний постулат: мова не лише пов'язана з культурою, а й виражає її. Мова одночасно є засобом утворення, розвитку та збереження (у формі текстів) культури, а також її частиною, адже за допомогою мови створюються реальні, об'єктивні твори матеріальної та духовної культури [6, 28].

Саме лінгвокультурологія досліджує мову у нерозривній єдності з культурою, адже вплив культури на мову і мови на культуру важко переоцінити. Саме у національній культурі закладено всі способи людського світосприйняття. Ось чому особливості менталітету та світогляду певної нації розглядаються через мовну систему.

У центрі досліджень мовної картини світу перебуває поняття *концепт*. Ю.С. Степанов стверджує: «Концепт — це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт — це те, за допомогою чого людина — звичайна людина, не «творець культурних цінностей» — сама входить в культуру, а в деяких випадках і впливає на неї» [10, 42 – 67]. Тобто культура та людина впливають один на одного: проникаючи у мисленнєвий світ людини, культура вибудовує певну ієрархію цінностей у її свідомості, а людина відповідно, спираючись на досвід, робить певний внесок у культуру.

Особливістю лінгвокультурного концепту є виокремлення у його структурі ціннісного компоненту, адже концепт слугує для дослідження культури, а в основі культури покладено саме ціннісний принцип [7].

Для того щоб здійснити загальний аналіз певної національної культури, необхідно виявити набір «ключових концептів», які сукупно формують певну концептуальну картину світу. Під цим поняттям ми розуміємо ядерні одиниці картини світу, що є екзистенційно важливими як для окремої мовної особистості, так і для лінгвокультурного соціуму загалом [6, 51].

Людина пізнавала себе і навколишній простір поступово, через суб'єктивне сприйняття, називала явища і поняття об'єктивного світу через призму того, що було їй відоме: власного тіла і відчуттів. Це пояснює факт, що слова на позначення частин тіла такі ж архаїчні, як і сама людська свідомість. Ф.О. Вакк, який досліджував фразеологізми естонської мови, для позначення назв частин тіла запровадив термін *соматизм*. Учений дійшов висновку, що соматизми належать до одного із найдавніших пластів фразеології [9, 82].

До найчастотніших соматизмів української мови належать такі лексеми, як *душа, розум, очі, серце, печінка, голова, рука*. Соматизм *серце* у цьому переліку є одним із ключових. Використання лексеми *серце* у художніх текстах та у

побутовому мовленні має багату фольклорну та літературну традицію, адже серце людини – джерело і концентрація усіх відчуттів, емоцій та переживань. Із цим органом пов'язані психічні процеси, локалізовані у грудній клітині, а тому *серце* має психофізіологічну природу і супроводжує різноманітне виявлення настрою або стану: *серце щемить, серце тьохкає, серце опинилося у п'ятах* тощо.

У СУМ зафіксовано сім лексико-семантичних варіантів лексеми *серце*. У прямому значенні *серце* – центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішечка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг. Отже, серце ототожнюється із серединою, адже з анатомічної точки зору це найважливіший орган людини [4, 141].

Саме фразеологічні одиниці подають найдостовірніші дані про смислове наповнення концепту, адже вони є ніби дзеркалом життя нації. Природа значення фразеологізмів тісно пов'язана з фоновим знанням носія мови, з практичним досвідом особи, з культурно-історичними традиціями народу-носія певної мови [2]. У фразеологічному словнику української мови зафіксовано 52 фразеологічні одиниці та їх варіанти з компонентом *серце*.

Аналіз найуживаніших фразеологізмів із компонентом *серце* дозволяє виокремити такі смислові компоненти у структурі концепту:

1. Емоційний стан піднесення: *зворушилося серце, заграло серце, запалилося, розм'якло*.
2. Відчуття суму: *розбите серце, серце бере або з серцем* (у значенні гнівного стану), *серце тане*.
3. Емоційний стан хвилювання: *серце тремтить, захололо, в'яне, облипає кров'ю, стискається, тенькає, не на місці*.
4. Емоційний стан страждання: *крається серце, ниє, переболіло, рветься, яриться*.
5. Емоційний стан страху: *серце захололо, серце ледве не вискочить*.
6. Емоційний стан передчуття: *серце віщує, з важким серцем*.
7. Відчуття смерті: *серце перестало битися, серце мре, падає, сохне*.
8. Відчуття життя: *серце прокинулося, серце б'ється, серце повертає*.
9. Почуття кохання: *серце привертається, серце холоне, тьохкає, всім серцем, по серцю*.
10. Риси характеру людини: *велике серце, відкрите, гаряче, черстве, кам'яне, без серця, добре серце* [8, 639 – 644].

Широке вживання соматизмів у складі фразеологічних одиниць значною мірою є причиною того, що вони утворюють один із найархаїчніших шарів у лексиці будь-якої мови і входять до ядра основного складу словникового фонду мови.

За своїм смисловим наповненням концепт «серце» близький до концепту «душа», адже останній також є центром емоцій та переживань і локалізується у грудній клітині: *крається серце – крається душа, серце переболіло – душа переболіла, добре серце – добра душа, чисте серце – чиста душа*. Однак концепт «душа», хоч і є загалом синонімічним у фразеологічній системі до

серця, однак сконцентровує у собі менше семантичне коло, через свою нематеріальну сутність.

Варто зазначити певну відмінність, яка зосереджена у бінарній опозиції «верх – низ». *Душа*, як відомо, – божественна сутність і відлітає після смерті людини у небо (духовний верх), серце – частина тіла, яка після смерті потрапляє до землі, тобто «до низу»: *серце опинилося у п'ятах, серце впало та душа вилітає, душа покинула*.

Як уже зазначалося, *серце* є центром вираження почуттів, настроїв, відчуттів людини, зокрема емоційного стану радості, піднесення, щастя, веселощів, полегшення: «*Бачу вас, і серце радіє, ноги не стоять на місці*» (У. Самчук, «Марія»); «*Раділо серце не трусливо, Жвяхтіли мокрі личаки*»; «*Латинській посли зиркнулись, По серцю їм ся річ була*» (І. Котляревський, «Енеїда»). Частотною є і семантика смутку, болю, розчарування, ненависті, втрати сенсу життя, антисимпатії: «*Ой як же плаче серце по тобі, єдиний друже мій!*» (Леся Українка, «Лісова пісня»); «*Мені щось тоскно серце тисне. Моєї мамі колісанка*» (Я. Семенко);

Також можна помітити, що *серце* часто виконує функцію мозку і певні функції голови людини, навіть умовно вважається, що *серце* розташоване саме на її місці: «*Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує*», «– Пху! – аж плюнув з *серця* запорожець» (П. Куліш, «Чорна рада»); «*Роби так і так". Очі бачили, але серце її бачить ще більше*» (У. Самчук, «Марія»). *Серце* може виконувати функцію очей, мовного апарату, вух, рота.

Але окрім цього *серце* є вмістилищем людської думки, ідеї, мозком людини: «...коли розуміння проходить у *серце* вістря...»; «*Чи можна ж припустити, що їм у *серці* живе ідея, що ріденька їхня кров здібна на порив, що в свідомості їм є завдання й обов'язок?*» (В. Підмогильний, «Місто»); «*І таки справді думали, що в його ся думка в *серці**»; «...і між веселими, і між смутними купами одна ходила з *серця до *серця* думка!*» (П. Куліш, «Чорна рада»).

У деяких контекстах *серце* прирівнюється до голови у значенні «частина тіла»: «*І з *серця* аж волосся рвала, І закраснілася, мов рак*»; «*І на гінця сього озлився, Що губи з *серця* покусав*» (І. Котляревський, «Енеїда»).

Серце асоціюється також із певним вмістищем, у якому сховані найрізноманітніші аспекти життя: «*Все було так просто, природно, відколи світ світом, що жадна нечиста думка не засмітила її *серця**» (М. Коцюбинський, «Тіні забутих предків»); «*Дай калину оту, що носиш коло *серця!**» (Л. Українка, «Лісова пісня»).

Відповідно до тих епітетів, які застосовуються до лексеми *серце*, маємо певну картину характерів героїв: «*Ну, дівонько, хоч ти душі не маєш, та *серце* добре в тебе*»; «*Чи ж то ганьба, що маю *серце* не скупе, що скарбів воно своїх не криє, тільки гоїно коханого обдарувало ними, не дожидаючи вперед застави?*» (Леся Українка, «Лісова пісня»); «*Яке в тебе й *серце*, щоб возитись коло сього собаки!*» (П. Куліш, «Чорна рада»).

Отже, семантика *серця* містить метафоричні і метонімічні перенесення, в основу яких покладено уявлення про *серце* як центральний орган людини, що є

осереддям сфери почуттів. У наївній картині світу *серце* тлумачиться як символ любові, настроїв, переживань, воно здатне відчувати та розуміти інших, йому властива чуйність. Також це – сукупність якостей, рис, властивих певній особі, вдача людини.

Серце можемо вважати духовним центром людини. Цю ж функцію у фразеологічній системі виконує і концепт «душа», який семантично споріднений із концептом «серце», однак через свою нематеріальну сутність має певні семантичні відмінності.

Прихильники «філософії серця» наголошували, що *серце* є джерелом буття, осереддям всього тілесного й багатоманітного духовного життя, тому воно становить щонайглибшу частину ества людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко : учебн. пособие. – М.: Флинта; Наука, 2010. – 224с.
2. Бондаренко Т. Концепт «серце» в англійській та українській фразеології. Прийоми перекладу / Т. Бондаренко. – К., 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/pages/view/378>.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая: Пер. с англ. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
4. Словник української мови в 11 томах / За заг. ред. І. К. Білодіда. – Т. 9. – К.: Наукова думка, 1978. – 916 с.
5. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова: Учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.
7. Образцова Е. В. Понятие лингвокультурного концепта в аспекте междисциплинарных исследований / Е. В. Образцова // Вестник молодых ученых: Сборник научных работ. Гуманитарные науки. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ. – №1, 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e-lib.gasu.ru/vmu/archive/2004/01/15.shtml>.
8. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
9. Старых О. В. Соматизмы как особый класс слов в лексической системе церковнославянского языка / О. В. Старых // Вестник ПСТГУ. – М., 2011. – Вып 2 (24). – С. 80 – 85. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pstgu.ru/download/1315319621.80-85.pdf>.
10. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. / Ю. С. Степанов. – М.: Академический проект, 2004. – 990 с.
11. Щербачук Л. Ф. Культурні концепти: зміст, структура, принципи, класифікації / Л. Ф. Щербачук // Філологія. Соціальні комунікації. – Сімферополь, 2011. – Ч. 2. – вип. № 1. – С. 159–162.

В статье рассматривается вербализация концепта «сердце» в украинской языковой картине мира. На основе анализа фразеологизмов и художественных текстов выделены смысловые компоненты, включённые в структуру концепта. Проводятся параллели между концептами «сердце» и «душа» и подчеркиваются сходство и различие в их смысловом наполнении. Акцентируется внимание на значимости концепта «сердце» в украинской лингвокультуре.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, лингвокультурология, соматизм, фразеологическая единица.

The article discusses about the verbalization of concept «heart» in ukrainian language picture of the world. Highlighted the semantic components included in the structure of the concept based on the analysis of literary texts and phraseological units. Conducts parallels between concepts "heart" and "soul", and highlights the similarities and differences in their semantic content. Focuses on the importance of the concept "heart" in ukrainian linguaculture.

Keywords: linguistic picture of the world, concept, linguaculture, somatism, phraseological unite.